

Rådet for vurdering av praksis og sosialtjenesteloven kapittel 6A – e

Innledning

Lov om sosiale tjenester (lov 13. desember 1991 nr. 81) ble endret ved lov 19. juli 1996 nr. 60 ved at det ble inntatt et nytt kapittel 6A i loven med tittel «Rettigheter for og begrensning og kontroll med bruk av tvang og makt m.v. overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemming». Dette kapitlet (heretter også kalt «loven») trådte i kraft 1. januar 1999, og ble opprinnelig gitt en virketid på tre år fram til 31. desember 2001.

Formålet i kapittel 6A er å redusere bruken av tvang og makt, for på den måten å sikre tjenestemottakeres menneskeverd og integritet. Det kan bare anvendes tvang og makt overfor enkelte utviklingshemmede dersom lovens vilkår finnes oppfylt. Når det foreligger uventede situasjoner av nødrettsliknende karakter, skal tvangsbruken i utgangspunktet «bare» meldes ulike aktører som i ettertid kan vurdere rettmessigheten av denne. Dersom tvangsbruk framstår å være et nødvendig og tilbakevendende fenomen for å gi den enkelte tjenestemottaker et verdig tjenestetilbud, skal den aktuelle kommunen i tillegg fatte formelt vedtak om eventuell tvangsbruk, basert på en utredning av mottakerens totale livssituasjon og tjenestetilbud for øvrig. Et slikt vedtak er ikke et gyldig hjemmelsgrunnlag for tvangsbruk før det er godkjent av angjeldende fylkesmann. Mens de materielle vilkårene for tvangsbruk i loven med rette har vært karakterisert som lite presise, og som sådan åpner muligheter for bruk av ulike metoder og tilnærminger til utfordrende atferd, er de prosessuelle vilkårene tunge. Mange instanser skal trekkes med både før det kommunale vedtak kan fattes, og de samme instansene er også gitt *høringsrett* og andre prosessuelle rettigheter i samband med fylkesmannens etterprøving.

Fylkesmannens etterprøving av de kommunale vedtakene synes å fungere som en reell kontroll av foretatte kommunale vurderinger av etisk og faglig forsvarlighet. Dette er i tråd med intensjonene, men denne overprøvingen som forut for lovens vedtakelse ble tillagt stor rettsikkerhetsmessig betydning, kunne likevel lett ha forvitret til en formalprosedyre. Regelverket sikrer at nettopp slike overordnede

vurderinger skal foretas av personer som ikke deltar i det daglige omsorgsarbeidet, både på kommunalt plan der vedtakskompetansen er tillagt den som har det «overordnede faglige ansvaret for tjenesten», og ved at etterprøvingen er tillagt et statlig regionalt organ. Her kan nevnes at for 1999 ble bare 66 av 162 innsendte kommunale vedtak godkjent av fylkesmannen. Dvs 40%. For år 2000 ble det i oktober innhentet informasjon som viste at det da var godkjent 57% av de innkomne vedtak. Den økte prosentandelen av godkjente vedtak avspeiler vel mer en kvalitetsheving på det kommunale forarbeidet i vedtaksprosessen, enn en tiltakende «slepphet» i etterprøvingen. Kommunene er nå godt kjent med at det å få etterprøvd et vedtak

ikke bare er en formell godkjenningssprosess, men en reell etterprøving.

Lovens vilkår for eventuell bruk av tvang og makt er nærmere spesifisert i §§ 6A-3 til 6A-6. Selve tvangsbegrepet er presisert i § 6A-2. Det er viktig å understreke at denne definisjonen er deskriptiv, selv om kapitlet for øvrig har et normativt preg, nemlig som nevnt å begrense bruken av tvang og makt. De nærmere vilkårene anses kjent i denne sammenhengen. Vi ser allikevel ut fra fylkesmennens rapporteringer at definisjonens deskriptive karakter, ennå ikke er tilstrekkelig godt forstått i tjenesteytermiljøet.

I § 6A-14 er det inntatt følgende bestemmelse om en Rådgivende gruppe:

«En rådgivende gruppe skal følge med i hvordan loven praktiseres og vurdere praksis i forhold til rettsikkerhetsspørsmål og den faglige utviklingen. Departementet skal oppnevne medlemmer til gruppen og gi nærmere retningslinjer for gruppens arbeid.»

Rådet er etter § 6A-14 tillagt visse tilsynsfunksjoner med den løpende praktiseringen av loven. For å kunne gjennomføre disse tilsynsoppgavene, er departementets krav på innsyn etter sosialtjenesteloven § 2-5 andre ledds første og annet punktum delegert til Rådet. Hjemmebesøk hos den enkelte utviklingshemmede er basert på samtykke.

Rådet er tilsiktet bredt sammensatt, både med hensyn til yrkesbakgrunn, faglige interesser og til grunnliggende vurderinger av lovens hensiktsmessighet. Det ble oppnevnt tre representanter fra ulike pårørende- og/eller interesseorganisasjoner for personer som kan omfattes av lovens bestemmelser. Rådet består videre av tre profesjonelle behandlere som har erfaring fra dette feltet, og som representerer tre ulike

Aslak Syse (bilde øverst) er lege og prof. dr. juris ved Universitetet i Oslo, samt leder av rådet for praktisering av Sosialtjenestelovens kap 6A. Han har tidligere vært overlege ved fylkesteamet for psykisk utviklingshemmede i Finnmark, og har i mange år bidratt til vår debatt om rettighetsspørsmål for denne gruppen. Ole Tom Røed er jurist og er leder for «6A-rådets» sekretariat.¹

(Tor Visnes).

¹ Dette manus ble presentert på Rådets erfaringskonferanse i Oslo i november 2001 av Rådets leder. Innledningen er skrevet av Aslak Syse, for det meste basert på årsrapporter, møtereferater og arbeidsnotater ført i pennen av Ole Tom Røed. Sistnevnte har også lest kritisk gjennom manus for å kvalitetssikre talloppgavene og framstillingen for øvrig.

rettssikkerhet etter erfaringer etter tre års virksomhet

fagstrømninger innen psykologi og psykiatri. En representant ble oppnevnt etter forslag fra den viktigste faggruppen som rekrutterer ansvarlige for tjenesteytingen overfor mennesker med utviklingshemming. En representant ble oppnevnt etter forslag fra det nåværende Statens råd for funksjonshemmede og én representant etter forslag fra Institutt for menneskerettigheter. Begge de sistnevnte organisasjonene hadde uttrykt dyp skepsis til reguleringsmåten, og legitimiteten av denne type særregler, både forut for lovens vedtak og i samband med dens ikrafttredelse. I tillegg til disse ni medlemmene ble undertegnede oppnevnt som Rådsleder.²

Informasjonsinnhenting

Rådet har i de tre årene gjennomført en aktiv informasjonsinnhenting, som dekker spørsmål om hvordan dette regelverket har vært mottatt og benyttet i norsk sammenheng. I den sammenheng har Rådet oppsøkt og hatt meningsutvekslinger med representanter for alle de ulike aktørene som er tildelt roller i forvaltningen av regelverket. I tillegg har Rådet innhentet informasjon fra hvordan tilsvarende problemer møtes i det faglige arbeidet i Finland, Sverige og Danmark, hvilke regler som der gjelder, og hvordan disse vurderes av de ulike instanser og aktører.

Rådet har besøkt de ulike menneskerettighetsorganene som arbeider i Europarådet og Den europeiske menneskerettighetsdomstolen i Strasbourg, og ulike rådsmedlemmer har deltatt på internasjonale konferanser for å presentere det norske regelverket og/eller for å få innspill til hvordan en på en etisk og faglig forsvarlig måte kan

møte utfordrende atferd hos mennesker med utviklingshemming. Vi har hatt uformelle idéutvekslinger med personer som står sentralt i Europarådets pågående arbeid med tjenlige instrumenter for å sikre funksjonshemmede borgere mot overgrep av ulike karakterer.

Gjennom de internasjonale studieturene og gjennom etablering av et kontaktnett over landegrensene, er Rådet godt oppdatert både på faglige, rettssikkerhetsmessige og avveiningsmessige vurderinger som gjøres i andre land i omsorgsarbeid overfor personer med psykisk utviklingshemming og utfordrende arbeid. Det er utarbeidet rapporter fra alle studieturer og fra deltaking på konferanser/kongresser.³

Her i landet har innhenting av informasjon vært gjennomført ved å reise på «tilsynsbesøk» til ulike fylker og kommuner.

Til sammen vil Rådet kunne foreta sine vurderinger og gi sine tilrådinger på basis av «tilsynsbesøk» i mer enn halvdel av landets fylker, og alle besøkene er stort sett foretatt med et fulltallig råd til stede. Under disse besøkene har Rådet møtt ca 20 kommuner og vurdert de konkrete tjenestetilbudene til ca 60 brukere⁴

Fylkesbesøkene gir Rådet innblikk i arbeidet med saker etter kap 6A slik vedkommende fylkesmann og spesialisttjeneste ser det. I tillegg møter fylkeslegen og andre ressurspersoner på fylkesnivå. Det siste året har også representanter fra interesseorganisasjonenes fylkeslag deltatt i disse møtene.

Enkelt saker forelegges Rådet avhengig av hvilke saker som legges fram for sekretariatet, og den vurdering som sekretær og rådsleder i fellesskap gjør av behovet for rådsbehandling av sakene.

Rådet har behandlet ca. 20 enkelt saker vedrørende den konkrete praktiseringen eller forståelsen av regelverket. Stort sett har forespørselen og Rådets vurderinger vært knyttet til spørsmål av rettslig og etisk karakter i samband med hva som må oppfattes som korrekt lovforståelse. Ved enkelte høve har Rådets vurderinger vært sendt direkte til den forespørrende instansen; det er stort sett fylkesmenn har forelagt enkelt saker for Rådet til behandling. Rådet har

også uttalt seg om enkeltspørsmål etter forespørsel fra Sosial- og helsedepartementet, og da har Rådets synspunkter vært formidlet tilbake dit for videre oppfølging.

Av *generelle temaer* som har vært tatt opp i sambandets med Rådets møter disse tre årene kan nevnes:

- *Tvangsbegrepet*, hva ligger innenfor og hva ligger utenfor lovens ramme, og hva slags tvangsbruk bør Rådet fokusere i sitt arbeid?
- Lovgivningen i de øvrige nordiske landene
- Kapittel 6A og Den europeiske menneskerettighetskonvensjon
- Europarådet og annet internasjonalt juridisk arbeid av interesse for Rådets arbeid
- Lovens krav til *alternative tiltak*
- *Hjelpevergeordningen*
- *Strafferettslige særreaksjoner* overfor utviklingshemmede lovbrøtere
- Innholdet i *vernepleierutdanningen*
- Atferdsterapi og atferdsmodifikasjon
- Mekaniske hjelpemidler og tvangsmidler
- Ulike *praksisundersøkelser* fra utvalgte fylker med kommentarer, særlig om funn av betydning for Rådets vurderinger

Ved siden av Rådets egne medlemmer, har det vært invitert eksperter på de enkelte fagtemaene som har vært til behandling, for å sikre en tilstrekkelig bredde i synspunktene for en god etterfølgende samtale. Rådet har også invitert representanter fra forskningsmiljøer som arbeider med spørsmål knyttet til tvangsbruk og andre aktuelle temaer vedrørende funksjonshemmedes levekår til slike drøftingsmøter.

Under Rådets møter der det skal tas avgjørelser eller drøftes saker vedrørende Rådets egen virksomhet og oppfatninger, deltar bare Rådets medlemmer og rådssekretær.

Det har vært avholdt regelmessige kontaktmøter mellom departementet og rådsleder og rådssekretær. I tillegg har rådssekretæren hatt møter med enkelte fylkesmenn, og han har, til dels sammen med øvrige rådsmedlemmer, deltatt i de konferansene som fylkesmennene gjennomfører i

² Rådets sammensetning finnes på Rådets hjemmeside med adressen: <http://www.c2i.net/kap6araad>. Her finnes også Rådets Årsmeldinger for 1999 og 2000 og annet relevant stoff vedrørende Rådets virksomhet.

³ Referater fra Rådets studieturer og konferanserapporter er tilgjengelige ved henvendelse til Rådets sekretariat.

⁴ Disse nyhetsbrevne som redigeres av rådssekretæren, er på mellom 25 og 80 sider, og utsendes til Rådets medlemmer 5–6 ganger årlig.

samarbeid med Sosial- og helsedepartementet, i møter med landets habiliterings-tjenester og andre sentrale møteplasser der dette regelverket vurderes.

Saksbehandlingskravene i Sosialtjenestelovens kapittel 6a

I de møter vi har hatt med kommuner og lokalt ansvarlige, fokuseres det ofte på at saksbehandlingskravene i loven synes tyngende, men at de også oppleves som konstruktive i den forstand at de bidrar til å sikre bedre beslutningsgrunnlag og utredninger som er retningsgivende for tjenesteytelse og behandling. I årsrapportene fra fylkesmennene i 2000 er dette for eksempel kommentert slik:

...Det kan også nevnes at vi ofte får tilbakemeldinger om at saksbehandlingsrutinene på 6A er svært omfattende, og at vedtakene tar mye tid og ressurser fra personer som ellers kunne gitt mer direkte bistand og veiledning. Vi er imidlertid av den oppfatning at dette i noen grad skyldes at personer som det benyttes tvang overfor, ikke har vært tilstrekkelig utredet tidligere, og at utredning i forhold til tiltak etter kap 6A ofte har vært nødvendig for å ivareta kvalitet og rettsikkerhet.

Faktisk bruk av tvang

Det har vært en stor utfordring for Rådet å tilveiebringe en pålitelig oversikt over såvel den faktiske tvangsbruken overfor mennesker med utviklingshemming her i landet, som den delen av tvangsbruken som blir meldt eller saksbehandlet etter lovens bestemmelser.

Ikke overraskende syntes de innmeldte talloppgavene fra 1999 å indikere en svært lav tvangsbruk, mens tallene for år 2000 viser en stigende tendens. Etter de møter Rådet har hatt med kommuner og fylkesmenn, sier dette bare noe om at loven, til tross for at den burde være vel kjent i sosialtjenesten ved ikrafttredelsestidspunktet 1. januar 1999, og til tross for at de fleste fylkesmannsembeter hadde nedlagt et stort arbeid i tilretteleggingen av ikrafttredelsen gjennom informasjonskampanjer og kursvirksomhet overfor kommunesektoren, syntes å komme noe overraskende. I alle fall har det tatt sin tid for mange kommuner å forholde seg til regelverket. Det er derfor heller ingen grunn til å tro at en ytterligere stigning av tvangstallene i år 2001 i forhold til år 2000 vil avspeile en reell økning i tvangsbruken. Mest sannsynlig er det bare flere kommuner som slutfører arbeidet med å fatte vedtak for personer overfor hvem det allerede foregår en større eller mindre grad av tvangsmessige inngripen allerede i dag.

Rådet har, i samarbeid med Sosial- og helsedepartementet, utarbeidet rapporteringsskjemaer til bruk av landets fylkesmenn. Imidlertid åpnet departementet for at enkelte fylker kunne velge andre innrapporteringsmåter, noe som svekker sammenliknbarheten av tallmaterialet. Rådet har gitt tilbakemelding til departementet om at dette har vært uheldig fordi dette i siste instans også svekker departementets egen mulighet til å foreta sammenliknende vurderinger mellom fylkenes tvangsbruk, og mellom tvangsbruken rapportert for år 2000 og den som skal rapporteres for år 2001 ved bruk av det samme tilmeldingsskjemaet.

Med de feil og forbehold som kan knyttes til innsamling av denne type informasjon, og det nevnte forhold om ulike rapporteringspraksis, og ved at ett embete ikke har avgitt rapport, viser årsstatistikken for 2000 følgende tall.

Antall meldinger (tabell 1)

Østfold	65
Akershus	47
Oslo	43
Hedmark	54
Oppland	50
Buskerud	43
Vestfold	35
Telemark	33
Aust-Agder	12
Vest-Agder	64
Rogaland	112
Hordaland	114
Sog og Fjordane	25
Møre og Romsdal	100
Sør-Trøndelag	
Nord-Trøndelag	26
Nordland	38
Troms	27
Finnmark	19
SUM	907

Antall vedtak (tabell 2)

Østfold	11
Akershus	5
Oslo	6
Hedmark	16
Oppland	23
Buskerud	12
Vestfold	9
Telemark	4
Aust-Agder	4
Vest-Agder	8
Rogaland	23
Hordaland	31
Sogn og Fjordane	8
Møre og Romsdal	4
Sør-Trøndelag	28
Nord-Trøndelag	2
Nordland	2
Troms	11
Finnmark	3
SUM	210

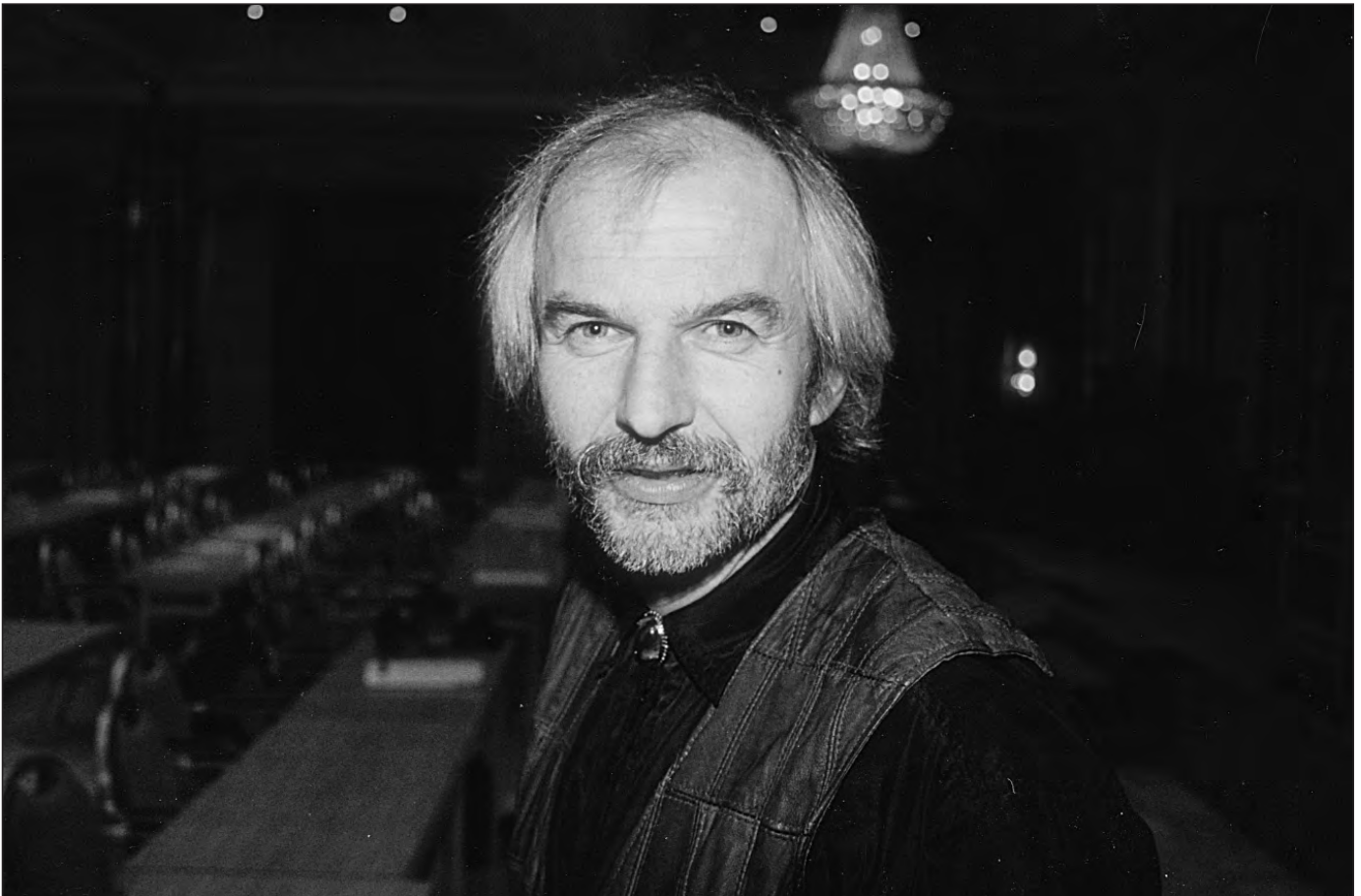
Vedtakene gjelder 210 personer i løpet av året 2000, med 151 personer som tjenestemottakere per 31. desember. *Meldingene* gjelder 907 personer over året. Det kan derfor legges til grunn at materialet samlet omfatter om lag 1050–1100 personer som i år 2000 ble vurdert omfattet av regelverket i kapittel 6A.

Av statistikken for *meldinger* framgår at bare et fåtall av disse gjelder personer med omfattende/kontinuerlige avvik som møtes med tvangstiltak. Av de 907 personene er nær halvparten (406 personer) møtt med tvangstiltak som på årsbasis utgjør mindre enn 30 minutter.

På den andre enden av skalaen befinner det seg fire personer der tvangstid utgjør mer enn 200.000 minutter. Det er i overkant av ni timer per dag, dvs. at det stort sett er funnet nødvendig med et regime som innebærer kontinuerlig tvangsbruk. Åtte tjenestemottakere har en tvangstid på mer enn 100.000 minutter. Disse 12 personer har altså det til felles at de er utsatt for en omfattende maktbruk, uten at det foreligger et godkjent vedtak etter kap 6A for dem. Rådet antar at disse sakene følges med ekstra oppmerksomhet av fylkesmennene og departementet, men ønsker også selv å gå inn i enkelte saker. Rådet har allerede besøkt flere personer overfor hvem det ble rapportert mest utstrakt tvangsbruk gjennom meldingsvirksomheten i 1999.

Ytterligere 41 personer har tvangstiltak på mer enn 1000 minutter per år; dette gir da minimum omlag 20 minutter tvangsbruk per uke, som i sin tur kanskje kan omregnes til 3–5 tilfeller av tvangsbruk per uke. Settes grensen for såkalt høyfrekvent tvangsbruk på dette nivået, viser dette materialet at det altså er 53 personer med høyfrekvente tvangstiltak som ennå ikke har i fått sin situasjon kvalitetssikret gjennom den prosessen som er lovhjemlet i kapittel 6A. Dette må være et uforvarlig høyt tall to år etter lovens ikrafttreden. Dette tallet gir enda større grunn til uro når vi vet at habiliteringstjenesten ender opp med andre tilrådninger enn å anbefale integritets-krenkelser i et flertall av henviste saker der makt og tvangsbruk allerede er iverksatt. Dette er dokumentert i Rådets egen undersøkelse av habiliteringstjenesten som kort skal presenteres nedenfor.

På den annen side er det fortsatt et betydelig omfang av ikke-registrert bruk av makt og tvang. I årsrapportene for fylkesmennene i 2000, ble dette anmodet kommentert. De kommentarer som er gitt, viser at dette er vanskelig å anslå, men nesten alle fylkesmenn viser til at det skjer bruk av tvang som ikke rapporteres videre. De få fylkesmenn som har gitt anslag over dette, antar at dette utgjør ca 1/3 av den totale tvangsbruken, men dette tallet skal brukes med stor forsiktighet.

Aslak Syse. (Foto: Tor Visnes).

De tiltakene *meldingene* gjelder, er i rangert orden, etter at fylkesmannen er bedt om å krysse av for det mest inngripende tiltaket (tabell 3).

- Tiltak 1 Håndledning
 - Tiltak 2 Holding
 - Tiltak 3 Nedlegging
 - Tiltak 4 Skjerming
 - Tiltak 5 Låsing av dører/skap
 - Tiltak 6 Annet
- (tabell 3)

Det er store variasjoner mellom fylkene i materialet. Hvis vi ser på *håndledning* som overskrider nedre grense for tvang, er dette mest frekvent i bruk i Telemark (46 % av alle meldte tiltak), noe mindre, men allikevel ofte i bruk i Østfold (27 %), Vest-Agder (29 %) og Oppland (31 %). *Holding* er mest høyfrekvent i Hedmark og Aust Agder (74 og 83 % av alle tiltak der), men også Oslo, Buskerud, Vestfold, Rogaland og Nordland har høy frekvens.

«*Nedlegging*» er en interessant kategori – fordi den representerer en svært inngripende – og i manges øyne nedverdiggende – form for maktutøvelse. I dette materialet utgjør nedlegging 11 % av de rapporterte tiltak som er meldt; samtidig hjemler også 10 % av *vedtakene* nedlegging. Tiltaket er

mest høyfrekvent i Hordaland og Oslo (47 % og 44 % av alle meldte beslutninger om bruk av tvang) og i Akershus og Finnmark (25 %), mens det nesten ikke rapporteres i fylkene Aust-Agder, Møre og Romsdal, Rogaland, Nord-Trøndelag og Hedmark. Her er det åpenbare feilkilder, og etter Rådets egne erfaringer kan nedlegging være *mer utbredt* enn dette materialet viser. Det kan indikere underrapportering av den mest kvalifiserte tvangsbruken. Det kan på den annen side også indikere at et relativt stort antall av disse tilfellene er hjemlet i vedtak, og således ikke gjenstand for meldinger.

Låsing av dører/skap brukes som tiltak i 12 % av beslutningene om tvang som enkeltstående tilfeller av skadeavverging. Denne type tiltak brukes oftest i Nord-Trøndelag, Nordland, Troms og Akershus. I Rådets Årsmelding for 1999 kommenterte vi en utstrakt forekomst av låsing av kjøle- og matskap, avstenging av vann, innelåsing av klær og avstenging av enkelte rom i boligen (normalt bad/toalett, men også kjøkken og soverom har vært låst i boliger der Rådet har vært på besøk). Slike tiltak har som regel vært innarbeidet i en tidligere institusjonstilværelse, og med få unntak har de ikke vært gjenstand for utredning eller revurdering siden kommunen

overtok ansvaret for tjenestene. Rådets vurdering er at det kreves en svært god faglig begrunnelse for slike tiltak dersom de skal kunne godkjennes. En slik faglig vurdering bør kunne vise til en serie alternative tiltak som er vurdert og forsøkt satt i verk. Ved slike tiltak innskrenkes grunnleggende fri- og rettigheter som hører til en kjerne av menneskets verdighet og integritet. Rådet har sett at man ofte kan finne praktiske og lite inngripende løsninger som ivaretar ulike helsekrav på en mer nennsom måte.

I *vedtakene* ser vi at «vesentlig skade» i 42 % av tilfellene relateres til tjenestemottakerens egen fysiske helse. De øvrige kategoriene utgjøres av fare for tjenestemottakerens psykiske helse (15 %), skade overfor andre (29 %) og materielle skader (14 %). Det kan synes noe påfallende at de tre nordligste fylker sammen med Sogn og Fjordane, Hedmark og Oppland i liten grad – til dels nesten ikke bruker tjenestemottakerens psykiske helse som grunnlag for «vesentlig skade-vurderingen».

Av den makt og tvangsbruk som ble hjemlet i vedtakene for år 2000, utgjorde holding 27 %, håndledning 21 %, nedlegging 10 %, skjerming 10 %, låsing 10 % og annet 22 %. Nedlegging ble ikke hjemlet i noe vedtak fra Oslo, Troms og Sogn og Fjordane, og bare i ett tilfelle i hver av

Ole Tom Røed. (Foto: Tor Visnes).

fylkene Akershus, Buskerud, Vestfold, Vest-Agder og Møre og Romsdal.

Av de 247 tvangsvedtakene som ble godkjent, gjaldt 29 vedtak atferdsendrende tiltak etter § 6A-4 andre ledd bokstav b, 177 vedtak gjaldt omsorgstiltak etter § 6A-4 andre ledd bokstav c, og 41 vedtak om alarm- og varslingssystemer etter § 6A-5.

Svarene på spørsmålet om i *hvor mange* saker det ble fattet vedtak *etter* at alternative tiltak først var blitt prøvd ut, viste at i 77 % av tilfellene ble lovens presumsjon etterlevet ved at alternative tiltak var prøvet ut før vedtak ble fattet. 23 % av vedtakene ble altså godkjent uten at slik utprøving hadde funnet sted. Det er rimelig å anta at dette primært gjelder tjenestemottakere som har en lang institusjonstid bak seg, og der man kan mene at «alt er prøvd». Flere fylkesmenn kan også ha lagt til grunn at det er bedre å få en viss kontroll med tvangsbruken, enn å la det pågå en utprøving som også omfatter tvangsbruk. Rådet har merket seg at fylkesmennene i sine kommentarer til årsstatistikkene har pekt på enkelte forhold av interesse, for eksempel at 25 % av meldingene fra enkelte fylker gjelder situasjoner som oppstår på fellesareal i samlokaliserte boliger, og at det fortsatt finnes flere kommuner som ikke har tatt initiativ overfor habiliterings-tjenesten for å få utredet «sine» utviklings-

hemmede med utfordrende atferd.

Det ble ikke foretatt noen undersøkelse på landsbasis forut for lovens ikrafttreden som kan indikere omfanget av tvangsbruken i 1998. Dog ble det foretatt undersøkelser i 1998 i Hedmark og Møre og Romsdal som nå er oppdatert, og vil bli fremlagt i ettermiddag. Disse presentasjonene kan bidra til å kaste lys over utviklingen siden 1998. Vi har imidlertid ikke data som med en rimelig grad av sikkerhet kan si noe spesifikt om forekomsten av tvang forut for lovens ikrafttreden.

Det er imidlertid Rådets klare vurdering at tvangsbruken har gått betydelig ned etter 1998. Dette er oppfatninger vi grunner både på møter med forvaltningen og kontrollorganer, og på samtaler med tjenesteytere. Dette sees i sammenheng med økt oppmerksomhet omkring bruk av makt og tvang, og derpåfølgende refleksjoner og holdningsendringer. Lovens krav representerer imidlertid stoppe utfordringer til tjenesten, både mht faglige utredninger og utprøvinger, og de saksbehandlingsprosedyrer som skal følges. I tillegg har loven skjerpete kompetanse- og personellkrav som skal følges i tjenesteytingen i tvangssituasjoner. Det er grunn til å anta at dette sammenlagt også har virket inn på å begrense forekomsten av tvang.

Forståelsen av rammebetingelser og kravet til utredning

Etter § 6A-6 andre ledd krever at det skal foretas en utredning av tjenestemottakerens situasjon, og en faglig vurdering av denne og de tiltak som man ønsker å sette i verk etter loven. Etter § 6A-3 andre ledd skal alternative tiltak være prøvd før tiltak etter kapittel 6A kan settes i verk, eller det skal gis en begrunnelse for hvorfor dette ikke er gjort. Etter enkelte henvendelser trakk Rådet derfor opp minimumskrav for utredningsomfanget for å kunne tilfredsstille disse lovoppstilte kravene. Vedtaket er gjengitt i Årsmeldingen for 1999, og hitsettes her fordi det oppfattes som helt sentralt for en verdig og forsvarlig behandling av den enkelte tjenestemottaker:

«Når det gjelder utredningsomfanget, er Rådet av den oppfatning at utredninger i alle fall må belyse følgende områder før et forsvarlig vedtak kan fattes:

1. *Utviklingshemning.* Dette må avklares både som diagnostisk kategori, og etter avklaring av funksjoner og funksjonsutfall danne utgangspunkt for tilpasning av tjenestetilbudet til denne brukerens funksjonsevne.
2. *Utfordrende atferdsårsakssammenhenger.*

Differensialbetydning. En skal forsøke å sannsynliggjøre betydning av og årsaker til utfordrende atferd som kan knyttes til ett eller flere av følgende forhold:

- Somatiske faktorer
- Samværsformer mellom bistandsytere og bruker: kvalitet og forståelse
- Mistriivsel og lavgradig subjektiv livskvalitet
- Psykisk lidelse
- Kombinasjoner av ovennevnte

3. Tjenestetilbudets kvantitet og kvalitet. Følgende forhold må kartlegges:

- Selvbestemmelse og/eller aktiv deltagelse i tjenesteutforming
- Stabilitet og størrelse i nære relasjoner inkludert tjenesteytere
- Individualitet og omfang av tjenestene
- Fysiske tilrettelegger

4. Endringspotensiale og -muligheter i tjenesteytingen. Her må utredningen klarlegges:

- Holdninger, kommunikasjonsformer, samværsformer
- Organisering, ledelse, styring
- Kompetanse og kvalifikasjoner

Ut fra disse utredninger kan det framkomme mulige alternative tiltak som deretter skal prøves ut. Dette er Rådets vurdering av de lovopstilte minstekrav til utredning og utprøving.»

Rådet har videre forsøkt å holde seg orientert om andre prosjekter som kan bidra til forståelse av tilnæringsmåter til utfordrende atferd hos mennesker med utviklingshemming. Blant annet har professor Steven von Tezchner et oppdrag fra Norges Forskningsråd om å lage en kunnskapsoversikt på dette feltet. Videre har Nordlandsforskning på oppdrag fra Norges Forskningsråd gjennomført en studie av hvordan lovens praktiseres i kommunene. Studien kombinerer kvantitative og kvalitative metoder. Faglig ansvarlig er professor Mårten Søder ved Universitetet i Uppsala. Denne undersøkelsen synes dessverre å være noe forsinket til Rådets bruk i sitt evalueringsarbeid.

I egen regi har Rådet første halvår 2001 gjennomført en undersøkelse blant habiliteringstjenestene for å kartlegge deres virksomhet etter kapittel 6A, og hvilke behandlingsråd som ble gitt kommunene.⁵ Undersøkelsen viste blant annet

at av de 919 henvisningene i 1999 og 2000 som habiliteringstjenestene mottok og hvor makt og/eller tvangsproblematikk inngikk i henvisningsgrunnlaget, resulterte 232 saker i anbefalinger om vedtak. Dette innebærer at 75 % av sakene ble avsluttet uten at det ble gitt råd om å bruke makt, selv om dette var blitt etterlyst og/eller ønsket fra kommunens side. Det er en naturlig tolkning at faglig innsikt og erfaring fører til at bruken av makt og tvang kan reduseres i vesentlig grad.

De mest frekvente atferdsforekomster ut fra henvisningene var i rekkefølge

1) skade og/eller trussel mot andre, 2) selvskading, 3) materielle skader og 4) problemer med å regulere inntak av mat og drikke. Ved henvisningen var maktbruk ofte iverksatt for å håndtere disse problemene.

Habiliteringstjenestens svar på disse problemstillingene har stort sett ikke vært å «raffinere» eller å målrette tvangsbruken. Anbefalingene, etter en forutgående utredning som skissert foran, besto i rådgivning om (etter hyppighet) 1) bedret samhandling, 2) språk- og kommunikasjonstrening, 3) medisinske tiltak (undersøkelser og behandlinger) og 4) råd om varslingssystemer.

Rådet har erfart at habiliteringstjenesten veksler svært i oppbygging og tilsynelatende også i faglig tenkemåte og kvalitet fra fylke til fylke. Det er derfor et gledelig funn at tjenestene, gjennom sin lovbestemte stilling i vedtaksprosessen, samlet sett synes å bidra aktivt til å redusere tvangsbruken i så stor utstrekning som de framlagte tallene fra denne undersøkelsen synes å tyde på. Dette har skjedd ved å vurdere og anbefale endringer i de rammebetingelsene omsorgen ytes under.

Videre utfordringer

Det er en serie utfordringer som Rådet har merket seg gjennom sitt arbeid i disse tre årene. Stikkordsmessig skal det pekes på enkelte forhold som også kan synes å ligge utenfor Rådets eget virksomhetsområde, selv om slike forhold kan ha betydning for forekomsten av utfordrende atferd, og derved for anvendelsen av dette regelverket.

a) Forståelse av sosialtjenestens alminnelige bestemmelser

I Rådets årsmeldinger har vi pekt på betydningen av å tilrettelegge for gode tjenester omkring den enkelte, og der kommunene forholder seg til de materielle og prosessuelle bestemmelsene som framgår av sosialtjenestelovens øvrige bestemmelser, herunder den viktige medvirkningsbestemmelsen i § 8-4. § 6A-6 fjerde ledd, som gir den enkelte person rett til å bli hørt før vedtak om bruk av makt og tvang even-

tuelt treffes, må sees som en spesialbestemmelse som supplerer og utfyller § 8-4. I praksis har Rådet erfart at enkelte fylkesmenn har godkjent vedtak der tjenestemottakers synspunkt verken er innhentet eller framgår av fylkesmannens vedtak. Det er i en rekke saker vist til at slike synspunkter burde vært innhentet, men at fylkesmannen forutsetter at vedkommende person uansett ikke har evne til å forstå hva saken gjelder, slik at det ikke kan ansees som noen saksbehandlingsfeil at vedkommendes syn ikke er kjent. Dette synes noe diskutabelt.

Fra Rådets studiebesøk synes bemanningen i de norske tiltakene å ligge langt over personellnormeringene i de øvrige nordiske landene, men det synes særlig i Danmark og Finland å være en større grad av utdannet personale i arbeid, og en mindre turn-over av personalet. Slike forhold kan ha betydning for omfanget og arten av utagerende atferd.

b) Spørsmålet om lovlig bruk av mekaniske tvangsmidler

Kapittel 6A er bygd opp slik at den setter rammer for hva som er tillatt, og ikke lister opp behandlingsmetoder som er tillatte eller forbudte. Dette er i praksis overlatt til kommuner og fylkesmenn å vurdere, noe som sikres gjennom tunge krav til saksbehandling og vurderinger i forkant av tiltaket. De generelle rammer settes av lovens § 6A-3, som krever at tiltak som settes i verk må være faglig og etisk forsvarlig, og setter bl.a. et forbud mot nedverdiggende eller integritetskretnende behandlingsmetoder.

Etter forskriftenes § 1-3 er det imidlertid satt et generelt forbud mot å bruke mekaniske tvangsmidler for å hindre tjenestemottakers bevegelsesfrihet. Etter forskriften regnes belte, sengebelte, håndrem, fotrem, spesialtrøye og lignende innretninger som mekaniske tvangsmidler. Forbudet omfatter ikke støtteordninger eller innretninger av beskyttende karakter som ikke virker frihetsinnskrenkende. I veilederen er slike tiltak spesifisert som f.eks. hjelm, hansker og rullestolbelte brukt som støtteanordning.

Rådet har behandlet enkeltsaker der dette forbudet mot mekaniske tvangsmidler har stått sentralt. I tillegg har vi erfart at bestemmelsen oppfattes som problematisk av mange tjenesteytere og pårørende, idet den tilsynelatende kan være til hinder for tidligere aksepterte eller innarbeidede rammer som partene ønsker skal videreføres. Dette er også formidlet av flere fylkesmenn. Slike spørsmål har blant annet hatt tilknytning til:

- bruk av sprinkelsenger for å hindre urolig nattesøvn eller forenkelt innsovningen
- bruk av reimer som i noen grad kan reguleres av personen selv

⁵ Rapporten fra undersøkelsen, «Habiliteringstjenestenes arbeid med saker etter sosialtjenestelovens kapittel 6A 1999-2000», er tilgjengelig fra Rådets sekretariat. Datagrunnlaget er innhentet av sekretariatet, og opplysningene er, etter oppdrag fra Rådet, bearbejdet og presentert av Hans Berger i samarbeid med Rådets medlem Leif Hugo Stubrud.

- bruk av 4-punkts bilbelte
- bruk av rullestolbelte for å hindre utagering på bytur
- bruk av ulike polstringer/skinner

c) Hjelpevergeordningen synes ikke å fungere etter hensikten

Det kan både reises spørsmål ved formelle og faktiske sider ved ordningen. Spørsmål knyttet til hjelpevergemålets innhold og styrke skal nå utredes, og det vil de nærmeste årene bli vanskelig å skaffe dugelige hjelpeverger med interesse og nødvendige kunnskaper om det arbeid som skal utføres. Pasientrettighetsloven gir omfattende regler om samtykkekompetansen ved medisinsk behandling. Dette skal blant annet kunne skje ved at stedfortreder samtykker, men hjelpeverger ble ikke gitt den kompetanse som forarbeidene la opp til.

Hjelpeverge og pårørende har i de vedtakene vi har blitt kjent med, i liten grad tatt selvstendige standpunkter eller gitt uttrykk for betenkeligheter ved forslagene. I en rekke tilfelle er pårørendes uttalelse heller ikke innhentet. Fylkesmannen har i flere av disse sakene uttalt spesielt at pårørendes eller hjelpeverges manglende uttalelse ikke kan tillegges vekt, fordi det ikke er sannsynlig at disses uttalelser vil ha betydning for vurderingen av vedtakene. Det ser således ut som om de pårørende reelt sett ikke har fått den sterke stilling som lovens utforming skulle tilsi.

d) Endringer i boligstrukturen

En sentral del av HVPU-reformen var en boligreform, som i de fleste kommuner ble praktisert slik at man bygde *gruppeboliger*, der 4–5 leiligheter ble bygd rundt et felles areal. Dette gir forutsetninger for et større sosialt fellesskap, men har av mange blitt oppfattet som et påtvunget fellesskap. Slike gruppeløsninger øker også muligheten for at tjenester gis til en gruppe som defineres som å ha felles behov, i stedet for at tjenestene utformes og gis individuelt. Rådet har ved sine besøk sett at tjenesteytere og ledere i de fleste kommuner fokuserer på dette som en begrensende og uheldig faktor i forhold til arbeidet med å begrense bruken av makt og tvang.

Det er derfor registrert at man i enkelte kommuner arbeider med å skaffe flere enkeltstående boliger for psykisk utviklingshemmede med utfordrende atferd. På den annen side er det også kommuner som planlegger større enheter der flere utviklingshemmede med utfordrende atferd skal samles. Denne planleggingen har i noen tilfelle vært gjort uten at konsekvenser av en slik samlokalisering har vært vurdert i forhold til den enkelte beboer. Dette er uheldig.

e) Spørsmål knyttet til tvangsbruk på andre arenaer enn sosialsektoren

Kapittel 6A gjelder bare kommunale omsorgstjenester etter sosialtjenesteloven (og i spesielle tilfelle opphold på fylkeskommunale institusjoner), ikke i arbeidsliv, skolen eller i helsetjenesten. Mange har signalisert at dette skaper problemer for den enkelte utviklingshemmede, idet man ikke får samsvar mellom akseptert atferd og grensesetting i bolig/nærmiljø og skole/helsetjeneste. Dett er et problem. Man kan f.eks. få den utviklingen at tiltak som i forbindelse med reformen ble fjernet fra sosialtjenestens særomsorg (arbeidstiltak, kultur, opplæring), nå kan bli tilbakeført sosialtjenesten og dermed gjenoppstå som særomsorg, fordi man ikke har den nødvendige lovmessige likhet på de forskjellige arenaer.

I *skolen*, har det i enkelte tilfelle vært «akseptert» at foreldrene bemyndiger den enkelte ansatte i skolen til å bruke slik maktutøvelse som foreldrene har råderett over i kraft av sitt foreldreansvar. Etter Rådets oppfatning er det høyst uklart hvor langt foreldreansvaret går i slike tilfeller, både mht deres egen adgang til maktutøvelse, og i hvilken grad slik adgang kan delegeres.

Også for *medisinsk virksomhet*, er det uklare rettsregler dersom gjennomføring av undersøkelser og behandling krever bruk av tvang og makt. Samtlige fylkesmenn og et stort antall innlegg på konferanser setter fokus på at grensdragningen mellom tvang etter kapittel 6A, og medisinsk behandling som krever holding/ maktanvendelse for å kunne utføres er problematisk. Disse tilfelle av medisinsk nødvendig tvang (de vanligste eksempler er: holding under kateterisering og blodprøver, evt narkose under tannbehandling) kan ikke hjemles i tiltak etter kapittel 6A, men er virksomhet som utføres etter helselovgivningen. Man har ikke tvangshjemler for somatisk behandling i disse bestemmelsene, men tiltak med tvang antas å være relativt frekvent allikevel. Det kan i visse situasjoner gis representert samtykke etter pasientrettighetsloven kapittel 4 i enkelte høve, men ikke til tiltak som tjenestemottakeren motsetter seg. Bare i øyeblikkelig hjelp-situasjoner åpner helsepersonelloven § 7 for å iverksette slike tiltak. Dette manglende samsvar mellom lovgivning og praksis, bør påkalle lovgivers interesse i sterkere grad enn hittil.

f) Overprøving av fylkesmannens vedtak

Det er vanskelig å vurdere hvordan ordningen med rettslig overprøving av fylkesmannens vedtak har fungert. Bare seks saker har blitt brakt inn for landets fylkesnemnder. Fylkesmannens vedtak ble opprettholdt i fire tilfelle. I to saker har nemnda kommet til at vedtak som Fylkesmannen nektet godkjenning, allikevel skulde gjelde. En sak ble avvist fra behand-

ing. I tillegg ble en sak som var prøvet av fylkesnemnda brakt inn for herredsretten etter tvistemålsloven kapittel 33. Herredsrettens dom forelå først i januar 2000, og fylkesmannens vedtak ble også her stadfestet. Denne saken har imidlertid i prosessuell henseende vært behandlet også av kjæremålsutvalgene i vedkommende lagmannsrett og Høyesterett. Det ble ved disses kjennelser avklart at det er det aktuelle vedtak som til enhver tid skal prøves av domstolene, og at det bare er selve godkjenningsspørsmålet som kan prøves av domstolen etter reglene i tvistemålsloven kapittel 33. Dersom andre forhold skal prøves, må dette skje etter sivilprosessens alminnelige regler.

g) Hverdagstvang gjennom dagsplaner og husordensregler

Enkelte styrende tiltak er antatt å falle utenom forvaltningen av loven, så som dagsplaner, husordensregler, miljøregler mv. Rådet har i enkelte situasjoner observert dagplaner som blir så omfattende at de faktisk får preg av tvangsutøvelse, og ordens- og husregler som er så detaljerte at de får karakter av tvangsregimer. Spørsmålet som kan stilles er om det kan tenkes at slike omfattende hverdagsregimer kan bli av en slik art at de faller inn under kapittel 6A. Noe av dette problematiseres nærmere i delprosjektet «*Makt, tvang og ambivalens*», ved Nordlandsforskning, som inngår i Mårten Söders evaluering for Norges Forskningsråd.

Både slike dagsplaner, og enkelte opplegg rundt psykisk utviklingshemmede med utfordrende atferd, bærer preg av at det norske atferdssanalytiske miljøet tidligere ble oppfattet som ukritisk mål-middel orientert omkring avvikshandlingene, uten å legge tilstrekkelig vekt på miljøets rammebetingelser og ulike samhandlingsaspekter. Erfaringene fra USA synes noe for ukritisk å ha blitt overført til norske institusjoner og enkeltopplegg. Dermed oppsto en ideologisk konflikt mellom atferdsterapeuter og personer med et mer humanistisk syn på relasjoner mellom mennesker.

Det kan synes som om loven har bidratt til – med sitt søkelys på alternative tiltak – å utvikle holdninger hos tjenesteyterne som innebærer en høyere respekt for menneskeverdet, og også utviklingshemmedes rett til å være seg selv med sine særheter og egenart.

Etter Rådets vurdering synes de ideologiske motsetningene mellom ulike ideologiske retninger innen omsorgen for utviklingshemmede å avta. Kravet om respekt for lovverkets vilkår om etisk og faglig forsvarlighet gjelder på samme måte for alle terapeutiske og omsorgsmessige tilnærminger.

Sluttord

Rådet har ut fra sitt mandat fram til nå – de første tre virkeårene – lagt hovedvekten på å få oversikt over den faktiske situasjonen vedrørende bruk av makt og tvang i omsorgen av utviklingshemmede. Oppsøkende virksomhet i forhold til fylker, kommuner og enkelte tjenestemottakere har vært en viktig del av dette arbeidet. Denne har samtidig gitt Rådets medlemmer en felles referanseramme for den viktige arbeidsfasen vi nå går inn i; en mer dyptgående evaluering av regelverket, med siktemål å kunne gi tilrådinger om et eventuelt framtidig regelverk på dette området.

En annen viktig informasjonskilde har vært å følge den debatt og utvikling som pågår i de mer faglige miljøene her i landet og utenfor landets grenser. De forskningsarbeider som ble bestilt fra Norges Forskningsråd i forbindelse med lovens evaluering, skulle etter prosjektplanen være ferdigstilt sommeren 2001. Vi er innstilt på at viktige funn fra denne forskningen skal kunne integreres i våre egne vurderinger.

Rådet har samtidig merket seg at den offentlige debatten vedrørende bruk av makt og tvang i omsorgen for utviklingshemmede, har vært liten. Det har vært enkelte oppslag om «firkantet» regelforståelse, og om mulige overgrep utenfor lovens ramme. Dette står i sterk kontrast til den debatten som ble ført i forkant av lovens vedtakelse. Dette var også tilfellet vedrørende vedtakelsen av ny psykisk helsevernlov, og ikke minst da en meget inngripende særreaksjonsordning ble vedtatt av Stortinget rett før sommeren. Et tungt faglig innspill fra Rådet ble hyppig nevnt i lovproposisjonen, og også i justiskomiteens innstilling, uten at det i det hele tatt ble tatt hensyn til viktige motforestillinger mot organiseringen av den nye særreaksjonen.

Rådet har parallelt med dette forsøkt å sette seg inn i situasjonen i enkelte andre land. Sverige har ikke et regelverk som regulerer bruk av maktanvendelse i omsorgen for utviklingshemmede. Men også her brukes tiltak som inneholder bruk av tvang og makt i omsorgen. Danmark og Finland har i sin lovgivning valgt andre ut-

gangspunkter og rammer for dette enn vi har i Norge. Det har derfor vært viktig å vurdere deres situasjon.

Ved Rådets besøk til Europarådet i Strasbourg i 1999 ble det avklart at andre europeiske land den gang i det vesentligste ikke hadde annen lovgivning som regulerte bruken av maktmidler i omsorgen for utviklingshemmede enn de straffrihetsregler som følger av bestemmelsene om nødrett i det enkelte lands straffelov. Det er et internasjonalt arbeid i gang i Europarådets regi for å hindre overgrep mot funksjonshemmede og andre utsatte grupper i samband med tjenesteyting. Funn herfra vil bli presentert av Hillary Brown i denne sesjonen. Rådet har fulgt dette arbeidet med interesse.

Rådet har satt seg som mål om mulig å arbeide seg fram til en omforenet tilråding overfor Regjeringen og Stortinget, både om vi fortsatt bør ha lovregulering av dette feltet, og i tilfelle hvilken form denne bør ha. Arbeidet med en slik tilråding er nå igangsatt, og vil bli avsluttet i løpet av første halvår 2002. Rådet har til hensikt å avlevere sitt sluttokument primo juli 2002.

STØTT VÅRE ANNONSØRER – DE STØTTER SOR

<p>Midtre Gauldal ASVO AS Rådhuset, 7290 STØREN Tlf. 72 40 30 00 Fax. 72 40 30 01</p>	 <p>DRAMMEN KOMMUNE Helsestjenesten 3015 DRAMMEN Tlf. 32 80 68 00</p>	<p>Consultas AS PB 743 3188 HORTEN Tlf. 33 03 07 00 Fax. 33 03 07 10</p>	<p>Arnøyhamn Handel AS 9192 ARNØYHAMN Tlf. 77 76 35 00 Fax. 77 76 35 01</p>	<p>Hurum apotek ef Alliance apotek Åpningstider: Mandag - fredag 08.30-16.00 Lørdag 09.30-13.00</p>	 <p>Steinkjer kommune Kongensg39 7702 STEINKJER Tlf. 74 16 90 00 Fax. 74 16 51 98</p>
 <p>6901 FLORØ Tlf. 57 75 17 00</p>	<p>Ernex AS PB 10, 1790 TISTEDAL Tlf. 69 17 83 30 Fax. 69 17 83 60</p>	 <p>Stange kommune Oppvekst- og Opplysningssektoren PB 214, 2335 STANGE Tlf. 62 57 35 00</p>	<p>Hoem og Aamodt Oppmåling AS Svanedamsv. 28 B 4621 KRISTIANSAND S Tlf. 38 01 31 66 Fax. 38 01 34 35</p>	<p>Bergslid Begravelsesbyrå 7970 KOLVEREID Tlf. 74 38 95 00</p>	 <p>LOM OG SKJÅK SPAREBANK PB 23, 2688 LOM Tlf. 61 21 90 00 Fax. 61 21 90 01</p>
<p>Welfa AS Gruvev. 1 3771 KRAGERØ Tlf. 35 98 42 00 Fax. 35 98 42 01</p>	<p>Ringnes a.s Thv Meyers g 9 -11 0555 OSLO Tlf. 22 06 95 00</p>	<p>Anleggsgartnerfirma Strandman & Jørstad Presterødalen 13 3118 TØNSBERG Tlf. 33 35 75 00 Fax. 33 35 75 01</p>	 <p>Borre kommune PB 10, 3191 HORTEN Tlf. 33 08 50 00 Fax. 33 08 50 01</p>	<p>Arnesen & Wagle A/S Pilestr. 75 C 0354 OSLO Tlf. 22 46 19 64 Fax. 22 46 94 50</p>	<p>Innherrred sykehus Psykiatrisk poliklinikk Kirkeg 2 7600 LEVÅNGER Tlf. 74 09 80 00 Fax. 74 09 84 89</p>
<p>Micro System Design A/S Havneg. 33 3040 DRAMMEN Tlf. 32 81 37 80 Fax. 32 81 37 85</p>	<p>Eek Transport AS Hjuksløbø 3683 NOTODDEN Tlf. 35 95 90 90 Fax. 35 95 90 72</p>	 <p>Burøya, 8037 BODØ Tlf. 75 59 16 00 Fax. 75 59 16 10</p>	<p>Mysen Apotek David Blidsg 21 1850 MYSEN Tlf. 69 84 57 60 Fax. 69 84 57 67</p>	<p>Leknes Regnskap AS PB 162, 8376 LEKNES Tlf. 76 08 32 00 Fax. 76 08 24 66</p>	 <p>KONGSBERG 3183 HORTEN</p>
<p>Brødr. Olsen Bilservice AS Iddev 8 1751 HALDEN Tlf. 69 21 19 20 Fax. 69 21 19 30</p>	 <p>Valle kommune 4747 VALLE Tlf. 37 93 75 00 Fax. 37 93 75 15</p>	 <p>Kristiansund kommune Rådhuset 6501 KRISTIANSUND N Tlf. 71 58 60 00 Fax. 71 58 61 05</p>	<p>Avishuset Firda PB 160, 6801 FØRDE Tlf. 57 75 73 00 Fax. 57 75 73 19</p>	<p>Salong Alf Andersen Nedre Storg. 3 3015 DRAMMEN Tlf. 32 83 24 31</p>	 <p>Flakstad kommune 8380 RAMBERG Tlf. 76 05 22 01 Fax. 76 05 22 09</p>
<p>Partrederiet Mjånes 9531 KVALFJORD Tlf. 78 43 86 47</p>	 <p>Bamble kommune Enhet for Grunnskolen 3970 LANGESUND Tlf. 35 96 52 00 Fax. 35 96 52 10</p>	 <p>ELOPAK www.elopak.com - Vern om verdier Tlf. 31 27 10 00</p>	<p>Vi gir drømmen en sjanse NORSK TIPPING</p>	<p>Fortuna Trevarefabrikk AS Bommestad, 3270 LARVIK Tlf. 33 11 40 04 Fax. 33 11 40 04</p>	<p>Arne Hasle AS Vestre Ringv 1 1831 ASKIM Tlf. 69 88 23 66 Fax. 69 88 54 58</p>
<p>Sæplast Norge AS PB 9124 Vegsund 6023 ÅLESUND Tlf. 70 14 76 20 Fax. 70 14 76 36</p>	<p>BM Varetaxi Krokenv. 28 3515 HØNEFOSS Tlf. 32 12 58 14</p>	<p>Jernbanegata 15 A/S Glommeng 2 PB 618 2206 KONGSVINGER Tlf. 62 81 59 97 Fax. 62 81 87 48</p>	<p>Indre Sogn Asvo AS Hydrov 44 6885 ÅRDALSTANGEN Tlf. 57 66 33 25 Fax. 57 66 23 55</p>	 <p>Akershus fylkeskommune Avdelling for Voksenhabilitering 1474 NORDBYHAGEN Tlf. 67 92 78 80</p>	